

2. Бондаренко О.В. Содержание понятия «профессионально значимые качества» в отечественной науке / О.В. Бондаренко // Сборник науч. труд. Северо-Кавказского гос. технического ун-та. Сер. «Гуманитарные науки». – 2005. – № 2 (14). – С. 24–26.

3. Громкова М.Т. Психология и педагогика профессиональной деятельности: Учеб. пособие для вузов / М.Т. Громкова. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2003. – 415 с.

4. Энциклопедия профессионального образования : в 3 т. / науч.-ред. совет: С.Я. Батышев (пред.) и др. (Электронный вариант) – М. : Рос. акад. образования: Ассоц. «Проф. образование», 1998. – Т. 2 : М – П. – 1784 с.

5. Шадриков В.Д. Психология деятельности и способности человека: Учебное пособие / В.Д. Шадриков [2-е изд., перераб. и доп.] – М.: Издательская корпорация «Логос», 1996. – 320 с.

6. Карпіловська С.Я. Основи професіографії: Навч. посібник / Мітельман Р.Й., Синявський В.В., Ткаченко О.М., Федоришин Б.О., Ящишин О.О. – К.: МАУП, 1997. – 148 с.;

7. Фомин Н.В. Теоретическая модель конкурентоспособного специалиста / Н.В. Фомин // Инновации в образовании. – 2004. – № 3. – С. 74–82.

УДК 159.922.73 – 053.4

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПСИХОЛОГІЧНОГО СУПРОВОДУ СІМЕЙ, ЯКІ ВИХОВУЮТЬ ДІТЕЙ ІЗ РОЗУМОВОЮ ВІДСТАЛІСТЮ

Усик Д.Б., к. психол. н.,
доцент кафедри практичної психології

Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка

У статті проаналізовано останні дослідження з проблеми психологічного супроводу дітей із розумовою відсталістю. Виокремлено поняття «супровід», висвітлено основні принципи та завдання психологічного супроводу. Надано перелік моделей допомоги родині, яка виховує дітей із розумовою відсталістю.

Ключові слова: психологічний супровід, діти з розумовою відсталістю, моделі допомоги родині, родини, які виховують дітей із розумовою відсталістю.

В статье проанализированы последние исследования по проблеме психологического сопровождения детей с умственной отсталостью. Выделено понятие «сопровождение», обрисованы основные принципы и задачи психологического сопровождения. Подано перечень моделей помощи семье, воспитывающей детей с умственной отсталостью.

Ключевые слова: психологическое сопровождение, дети с умственной отсталостью, модели помощи семье, семьи, воспитывающие детей с умственной отсталостью.

Usyk D.B. THEORETICAL ASPECTS OF PSYCHOLOGICAL MAINTANCE FOR FAMILIES BRINGING UP MENTALLY RETARDED CHILDREN

The article analyzes the recent research on psychological maintenance of children with mental retardation. The term “maintenance” and the main principles and objectives of psychological support are determined in this work. The models of maintenance of the family bringing up a mentally retarded child are listed.

Key words: psychological maintenance of children with mental retardation, models of maintenance of a family, families bringing up mentally retarded children.

Постановка проблеми. Збільшення кількості дітей із порушеннями психічного та (або) фізичного розвитку (ПФФР), у тому числі інтелектуального, є гострою соціальною проблемою сучасного суспільства. Напруження, яке виникає під час виховання аномальної дитини, призводить до незадоволення батьків виконанням своїх функцій, що, у свою чергу, є причиною конфліктів у сім'ях, які виховують дітей із проблемами в розвитку, внутрішньо-особистісних конфліктів самих батьків і порушення процесу спілкування із соціумом. Отже, сім'я перестає бути інститутом соціалізації проблемної ди-

тини, зростає соціальне сирітство. Завдання гуманізації, що постають перед сучасним суспільством, актуалізують питання психологічного супроводу батьків, які виховують розумово відсталіх дітей (далі – РВД).

У зв'язку із соціально важливим завданням розробки технологій психологічного супроводу батьків, які виховують дітей із вадами інтелектуального розвитку (розумовою відсталістю), відчувається необхідність вивчення питань, пов'язаних із їхніми проблемами, специфікою батьківських відносин у цих сім'ях, і створення програми комплексного психологічного супроводу.

Труднощі, з якими стикаються батьки дітей із проблемами в розвитку, частіше за все є причинами їх негативного ставлення до своїх дітей. Вивченням батьківського ставлення та його впливу на дитину займаються спеціалісти різних галузей. Усі роботи, присвячені цьому питанню, підтверджують висновки про пряму залежність ставлення батьків до дітей від особливостей особистості самих батьків, їхнього стану, життєвого досвіду, при цьому в меншій мірою від особливостей дітей.

Сьогодні вже існують певні досягнення вітчизняної психологічної науки у вивченні питань психологічної підтримки учасників навчально-виховного процесу. Необхідно наголосити, що в практичній роботі з батьками, які виховують РВД, у сучасних умовах проблему не можна вважати вирішеною.

Актуальність проблеми дослідження полягає в необхідності визначення особливостей особистісно-емоційної сфери матерів, які виховують РВД, і з'ясування взаємозв'язку цих особливостей зі ставленням до дітей.

Аналіз сучасних досліджень переконає, що проблеми, пов'язані з вихованням дитини з вадами інтелектуального розвитку, зумовлюють порушення емоційної та соціальної сфер батьків, що призводить до спотворення батьківського ставлення до дітей. Ця проблема вирішується сумісною роботою психологів і батьків, основною формою такої взаємодії є система психологічного супроводу. Актуальність визначається й практичними завданнями, пов'язаними з необхідністю розробки програм і технологій здійснення ефективної психологічної допомоги батькам, які виховують РВД, як суб'єктам освітнього процесу в корекційних закладах освіти.

Ступінь розробленості проблеми. Проблеми сімейного виховання дітей із особливостями психофізичного розвитку, а саме розумовою відсталістю, висвітлено в працях таких науковців, як Д. Азбукіна, І. Білопільська, Т. Власова, Г. Вигодська, Л. Виготський, М. Гнезділов, А. Граборова, О. Грачова, Г. Дульнев, О. Дячков, С. Забрамна, Л. Занков, М. Іполітова, О. Ісеніна, Б. Корсунська, М. Кот, К. Лебединська, Е. Леонгард, В. Лубовський, А. Маллер, О. Мастюкова, М. Певзнер, В. Петрова, Б. Пінський, Л. Сонцева, І. Соловійов, О. Стрелева, Г. Трошин, Г. Цикото, Ж. Шиф.

Останнім часом вивчення взаємодії членів сім'ї, котрі виховують особливу дитину, здійснювалось переважно з організаційних позицій, що формувало однобічне уявлення та гальмувало розуміння глибини проблеми. Порівняльний аналіз спеціальної літе-

ратури (Н. Жукова, О. Корнєв, О. Мастюкова, В. Сорокін, Л. Шипіцина й ін.) свідчить про недостатність вивчення впливу та можливостей батьків у корекційно-виховному процесі, про несформованість вимог до участі родини, відсутність єдиної системи інформування батьків.

Отже, існує суперечність між соціальною гостротою проблеми, її психотравмувальною значущістю й відсутністю розроблених технологій психологічної допомоги батькам, які виховують РВД.

Одним зі шляхів психологічної допомоги цій категорії населення є психологічний супровід. Ідеологію та технології психологічного супроводу розробили такі спеціалісти, як І. Баєва, М. Бітянова, Г. Бардієр, О. Волосніков, О. Казакова, О. Козирєва, В. Мухівна, Ю. Слюсарев та ін.

В останнє десятиріччя висвітленням проблеми психологічного супроводу дітей із психофізичним порушенням займалися провідні українські науковці (І. Бобренко, В. Бондар, Л. Вавіна, А. Висоцька, І. Гудим, О. Гаврилов, О. Гармаш, В. Зесенко, В. Золотокерх, В. Кобильченко, А. Колупаєва, С. Кульбіда, Т. Сак, І. Сухіна, О. Таранченко, В. Тарасун, О. Хохліна й ін.).

Інститутом спеціальної педагогіки НАПН України опубліковано наукові праці щодо психологічного супроводу дітей шкільного віку з помірною розумовою відсталістю, дітей із порушенням зору та інтелекту, дітей із порушенням слуху й інтелекту. Це підкреслює значущість психологічного супроводу та вчасного надання психологічної підтримки.

Разом із цим дослідження зі спеціальної психології стосовно психологічного супроводу сімей дітей із особливостями інтелектуального розвитку в Україні майже не проводилось.

Мета статті – проаналізувати дослідження проблеми психологічного супроводу дітей із розумовою відсталістю, виокремити поняття «супровід», основні принципи супроводу, завдання супроводу, моделі допомоги родині, яка виховує дітей із розумовою відсталістю.

Виклад основного матеріалу. Наукова розвідка стосовно досліджуваного питання переконає нас у тому, що проблеми, пов'язані з вихованням дитини з особливостями інтелектуального розвитку, спричиняють порушення емоційної та соціальної сфер батьків і родини загалом, що призводить до спотворення системи батьківських взаємин, ставлення до дітей із особливостями інтелектуального розвитку. Ця проблема вирішується спільною роботою психологів і батьків, основною формою такої взаємодії є система психологічного супроводу [2].

Ми поділяємо погляди В. Ткачової та Е. Тихої, які вважають, що зроблено лише «перші кроки у вирішенні цієї проблеми», «психологічні зміни в структурі особистості таких батьків досліджено тільки в аспекті побудови навчально-виховної й реабілітаційної роботи з дітьми-інвалідами» [7].

Педагогіка надає допомогу родині з урахуванням твердження про те, що всі проблеми пов'язані з недостатньою педагогічною обізнаністю батьків щодо процесу виховання дитини. З огляду на це основним напрямом супроводу є інформаційна підтримка батьків, набуття ними знань і вмінь стосовно педагогічного впливу на дитину і взаємодії з нею [4].

Спеціальна психологія (О. Мастюкова, Ю. Матасов, В. Ткачова та ін.) визначає роботу з родиною як частину корекційної роботи з дитиною з вадами інтелектуального розвитку [9]. Метою такої роботи в більшості випадків є навчання батьків основ взаємодії з дитиною й корекційного впливу на неї, завдяки отриманню ними знань зі спеціальної педагогіки та психології. Варто взяти до уваги думку М. Шеремет, що служба ранньої психокорекційної допомоги має стати однією з ланок загальної нової системи соціальної освіти, нагальне завдання якої на сучасному етапі має максимально широке обстеження дітей із особливостями інтелектуального розвитку на ранніх етапах онтогенезу [6]. Адже фахівці таких служб разом із родинами можуть продуктивно використовувати сенситивні періоди становлення вищих психічних функцій дитини для ефективної їх корекції. При цьому на перший план висувається такий важливий аспект, як активна участь у процесі корекції батьків і членів родини такої дитини, котрі, своєю чергою, мають бути підготовленими відповідними фахівцями як результат професійного психологічного супроводу такої родини.

Наукові визначення неповною мірою відповідають завданням допомоги сім'ям дитини, адже розумова відсталість не є наслідком сімейної дисфункції, батьки не завжди можуть надати корекційну допомогу дитині, оскільки самі її потребують, і сформовані вміння педагогічної дії не використовуються сім'ями, що зумовлено психологічною неготовністю сімей.

Виходячи з вищезазначеного, ми вважаємо, що основною формою надання допомоги батькам, які виховують дітей із особливостями інтелектуального розвитку, повинен стати спеціальний організований процес – психологічний супровід сімей дітей із особливостями інтелектуального розвитку.

Як зазначалося вище, термін «супровід» є похідним від слова «супроводжувати». У великому тлумачному словнику сучасної української мови «супровід» означає супроводжувати, супроводити; у (в) супроводі кого, чого разом із ким, чим-небудь, у чиемусь товаристві; в оточенні когось, чогось; те, що супроводить яку-небудь дію, явище; іти, їхати разом із ким-небудь, як супутник проваджати кого-небудь до певного місця [9, с. 481].

Тобто супровід сімей дітей із особливостями інтелектуального розвитку на життєвому шляху – це рух разом із нею, поряд із нею, іноді трохи попереду, якщо треба пояснити можливі шляхи.

Найважливішим положенням цього підходу є пріоритет опори на внутрішній потенціал суб'єкта, отже, на його право самостійно здійснювати вибір і нести за нього відповідальність. Проте декларація цього права ще не є його гарантією. Для здійснення права вільного вибору різних альтернатив розвитку необхідно навчити батьків дітей із особливостями інтелектуального розвитку обирати форми надання допомоги, допомогти їм розібратися в сутності проблемної ситуації, виробити план рішення і зробити перші кроки.

Під супроводом ми розуміємо метод, що забезпечує створення умов для вибору суб'єктом оптимальних рішень у різних ситуаціях життєвого вибору батьками дітей із особливостями інтелектуального розвитку. Спрощене трактування: супровід – це допомога суб'єкту у виборі рішення в складних ситуаціях. Суб'єктами розвитку є сім'я дитини з особливостями інтелектуального розвитку й соціальна система. Ситуації життєвого вибору – це проблемні ситуації, шляхом вирішення яких батьки дітей із особливостями інтелектуального розвитку визначають для себе шлях розвитку [5].

Супровід – це комплексний метод, в основі якого – єдність чотирьох функцій: діагностика виниклої проблеми; інформація про проблему та шляхи її вирішення; консультація на етапі вибору рішення й вироблення плану вирішення проблеми; первинна допомога на етапі реалізації плану вирішення.

Основні принципи супроводу: відповідальність суб'єкта за вибір рішення (той, хто супроводжує, має тільки дорадчі права); пріоритет інтересів того, кого супроводжують; безперервність супроводу.

Основні пріоритети супроводу: навчання вибору; створення орієнтаційного поля розвитку; зміцнення внутрішнього «Я» (цілісності) батьків і найближчих родичів дітей із особливостями інтелектуального розвитку.

В основі системи психолого-педагогічного супроводу повинна лежати теоретична модель, що є єдністю концептуальних положень і технологій, які використовуються, зорієнтована на вміст проблем розвитку дитини в різних соціальних системах [10].

Аналіз сучасних досліджень дав змогу визначити, що під супроводом розуміється метод, який забезпечує створення умов для прийняття суб'єктом розвитку оптимальних рішень у різних ситуаціях життєвого вибору.

Отже, можемо зробити висновок, що супровід – це комплексний метод, в основі якого – створення оптимальних умов фахівцями задля переходу особистості й (або) сім'ї до самопомоги.

Останнім часом спостерігається запит на психологічні послуги, що стосуються питань консультування, терапії, патронажу, корекції батьківства, загалом процесу психологічного супроводу. У сучасній практичній психології ще не склався єдиний методологічний підхід до визначення сутності психологічного супроводу. Психологічний супровід трактується так:

- система професійної діяльності;
- загальний метод роботи;
- напрям і технологія професійної діяльності [3].

Як система професійної діяльності психолога він спрямований на створення соціально-психологічних умов для емоційного благополуччя, успішного розвитку, виховання та навчання дитини в ситуаціях соціально педагогічних взаємодій. У систему супроводу включаються всі учасники виховного процесу. Як метод роботи розглядається створення умов для прийняття оптимальних рішень у різних ситуаціях життєвого вибору.

Суб'єктом розвитку є один із подружжя/сім'я, до ситуацій життєвого вибору належать численні проблемні ситуації, вирішуючи які, людина визначає для себе шлях розвитку.

Як напрям, тобто можливе поле діяльності, психологічний супровід включає таке:

- супровід становлення (природного розвитку) батьківства;
- підтримку батьків у важких і кризових ситуаціях;
- психологічне орієнтування процесу сімейного виховання.

Як технологія, тобто реальний цілеспрямований процес у загальному просторі діяльності з конкретним змістом, формами й методами роботи, відповідними до завдань конкретного випадку, психологічний супровід – це комплекс взаємозалежних і взаємозумовлених заходів, представлений різними психологічними методами та

прийомами, що здійснюються з метою забезпечення оптимальних соціально-психологічних умов для збереження психологічного здоров'я родини, повноцінного розвитку особистості дитини з особливостями інтелектуального розвитку в родині й формування її як суб'єкта життєдіяльності. Технологія психологічного супроводу відрізняється від інших технологій (психокорекції, психологічного консультування):

- позицією психолога та інших суб'єктів супроводу;
- способами взаємодії й поділу відповідальності психолога з батьками;
- пріоритетами видів і напрямів діяльності психолога в роботі з батьками; стратегічними цілями (розвиток особистості батька як суб'єкта сімейного виховання);
- критеріями ефективності роботи психолога в термінах суб'єктності особистості батьків, пов'язаної з прийняттям батьківської відповідальності [1].

У рамках індивідуальної психологічної реальності завданнями супроводу можна назвати такі:

- інтеграцію й посилення дорослого «Я» батька; його диференціацію від внутрішніх переносів і деструктивних ідентифікаційних почуттів, викликаних дефектом/станом дитини з особливостями інтелектуального розвитку;

- формування почуття довіри до власних емоцій, творчих виявів, поведінкових особливостей тощо;

- усвідомлення життєвих сценаріїв та особистих цінностей (ранжирування списку цінностей, робота із сімейним простором).

Мета процесу в психологічного супроводу сімей дітей із особливостями інтелектуального розвитку – повноцінне становлення всіх структурних компонентів. Завданнями супроводу можна визначити такі:

- становлення психологічної зрілості батьків дітей із особливостями інтелектуального розвитку;

- структурування позитивного батьківського досвіду в умовах виховання дитини з особливостями інтелектуального розвитку;

- формування оптимальних взаємин між батьками й дитиною та між подружжям;

- вироблення індивідуального стилю батьківської взаємодії в результаті проблематизації процесу виховання.

Існують також різні моделі допомоги родині, які може використовувати психолог у роботі з родиною, а саме:

- педагогічна модель базується на гіпотезі браку педагогічної компетентності батьків у процесі виховання дитини з особливостями інтелектуального розвитку. Ця

модель виходить із припущення про дефіцит у батьків знань і вмінь, пов'язаних із вихованням дітей, має профілактичний характер. Вона спрямована на підвищення психолого-педагогічної культури батьків, розширення й відновлення виховного потенціалу родини, активне включення батьків у процес соціального виховання дітей;

– соціальна модель використовується в тих випадках, коли сімейні труднощі є результатом несприятливих зовнішніх обставин. У цих випадках, крім аналізу життєвої ситуації й рекомендацій, необхідне втручання інших спеціалістів або створення команди спеціалістів;

– психологічна (психотерапевтична) модель використовується тоді, коли причини труднощів дитини перебувають у сфері спілкування, особистісних особливостей членів родини. Вона припускає аналіз сімейної ситуації, психодіагностику особистості, діагностику родини. Практична допомога полягає в подоланні бар'єрів спілкування й виявленні причин його порушень;

– діагностична модель ґрунтується на припущенні дефіциту в батьків спеціальних знань про специфічні прийоми психофізичного розвитку дитини з особливостями інтелектуального розвитку. Об'єкт діагностики – родина, а також діти з порушеннями та відхиленнями в поведінці. Діагностичний висновок може слугувати підставою для ухвалення організаційного рішення. Медична модель припускає, що в основі сімейних труднощів лежать хвороби. Завдання психотерапії – діагноз, лікування хворих та адаптація здорових членів родини до хворих. Психолог може використовувати різні моделі допомоги родині залежно від характеру причин, що викликають проблему дитячо-батьківських і подружніх взаємин.

Висновки. Аналіз інформаційного простору свідчить про те, що на сьогоднішній момент існує велика кількість досліджень, присвячених психологічному супроводу розвитку учнів, тоді як інші суб'єкти навчально-виховного процесу: вчителі й особливо сім'ї дітей з особливостями інтелектуального розвитку – увагою фахівців обділені. Ця проблема гостро стоїть щодо сімей групи ризику. Фактично родина залишається наодинці зі своїми проблемами, ізольованою від суспільства, без систематичної допомоги фахівців. Практично члени сім'ї, що має дитину з особливостями інтелектуального розвитку, опиняються в екстремальній (критичній) ситуації. Отже, психологічний супровід цих сімей набуває особливого значення.

Аналіз джерел із цієї проблеми дав змогу визначити напрями подальших наукових

пошуків. Перед спеціальною психологією постає питання не лише вдосконалення системи психологічного супроводу дітей із особливостями інтелектуального розвитку, а й комплекс проблем стосовно психологічної адаптації сім'ї до народження дитини з проблемами розвитку та подолання екстремальних (кризових) станів членів сім'ї впродовж її життя. У подальших дослідженнях варто приділити увагу розробці таких провідних напрямів психологічного супроводу, як адекватна активізація батьків, набуття ними компетентності в зазначеній галузі, що буде сприяти оптимізації корекційно-реабілітаційної допомоги дітям із особливостями інтелектуального розвитку.

Підсумовуючи, потрібно зазначити, що в результаті проведеного аналізу медичної та психолого-педагогічної літератури встановлено, що останнім часом проблема психологічного супроводу дітей із особливостями інтелектуального розвитку все частіше привертає увагу науковців.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бондаренко А.Ф. Психологическая помощь: теория и практика : [учеб. пособ. для студентов ст. курсов психол. фак. ун-тов] / А.Ф. Бондаренко. – М. : Изд-во Ин-та психотерапии, 2000. – 353 с.
2. Битянова М.Р. Психолог в школе: содержание и организация работы / М.Р. Битянова. – М. : Сентябрь, 1998. – 127 с.
3. Ананьев В.А. Трансово-медитативная саморегуляция: метод, руководство / В.А. Ананьев. – СПб. : ИМАТОН, 2000. – 36 с.
4. Бондарчук О.І. Психологія девіантної поведінки / О.І. Бондарчук, Т.М. Вакуліч. – К. : Науковий світ, 2010. – 300 с.
5. Ілляшенко Т. Затримка психічного розвитку дітей: причини виникнення та корекція / Т. Ілляшенко // Кроки до компетентності та інтеграції в суспільство : науково-методичний збірник / за ред. Н. Софій, І. Єрмакова та ін. – К. : Контекст, 2000. – 164 с.
6. Нижник О. Допомога дітям з особливими потребами: Психолог. Бібліотека / О. Нижник. – К. : Главник, 2004. – 324 с.
7. Обухівська А.Г. Психологу про дітей з особливими потребами у загальноосвітній школі : [методичні рекомендації] / А.Г. Обухівська, Т.Д. Ілляшенко, Т.В. Жук. – К. : Редакції загальнопедагогічних газет, 2012. – 128 с.
8. Свиредко С.І. Формування культури здоров'я дитини в сім'ї / С.І. Свиредко // Кроки до компетентності та інтеграції в суспільство : науково-методичний збірник / за ред. Н. Софій, І. Єрмакова та ін. – К. : Контекст, 2000.
9. Синьов В.М. Розумова відсталість як педагогічна проблема / В.М. Синьов. – К., 2007. – 118 с.
10. Діти з особливостями розвитку у звичайній школі / автор-укладач Л.В. Туріщева. – Х. : Вид. група «Основа», 2011. – 111 с.